

Verbreding Europees natuurbeleid

Een EU natuurbeleid heeft voordelen, maar houdt ook risico's in. Dit doordat het sectoraal, centralistisch en juridisch gericht is. De risico's kunnen worden verminderd door een verbreding van het EU natuurbeleid.

De invloed van de EU op het Nederlands beleid neemt toe. Nederland raakt steeds sterker Europees georiënteerd. Nederlandse beleidsmakers zien de EU vaak meer als bondgenoot dan als bedreiging. Dit geldt ook voor het natuurbeleid. Maar er bestaat ook kritiek op de Europese natuurrichtlijnen. Dat was onlangs zo bij de aanwijzing van een groot aantal gebieden voor de Vogelrichtlijn. Kritiek is binnenkort weer te verwachten bij de aanpassing van de Natuurbeschermingswet aan de Europese Habitatrictlijn. Dan moet volgens de EU het beheer van de Nederlandse natuurgebieden op dwingender wijze dan in Nederland gebruikelijk is worden geregeld via een verscherpte Natuurbeschermingswet. De Nederlandse aanpak via de ruimtelijke ordening en de huidige Natuurbeschermingswet wordt door de EU als te slap gezien. In dit artikel gaan we in op de vraag wat de voor- en nadelen zijn van het Europese natuurbeleid voor het Nederlandse beleid. En ook wat overheden en particuliere organisaties kunnen doen om de nadelen te verminderen.

EU natuurbeleid

Op dit moment heeft de EU (we beperken ons tot de EU en laten de Raad van Europa buiten beschouwing) al op vele vlakken invloed op natuur en natuurbeheer, via de Vogelrichtlijn van 1979 en de Habitatrictlijn van 1992, ook als ondertekenaar en onderhandelaar bij internationale natuurverdragen zoals de Ramsarconventie van 1971 en het Biodiversiteitsverdrag van 1992, en het beleid dat daar uit voortkomt zoals de Biodiversiteitsstrategie (Delbaere, 1998; Osieck, 1998; Ministerie van LNV, 2000). Na een trage start komt langzamerhand de aanwijzing van gebieden in het kader van de beide richtlijnen in de verschillende

lidstaten tot stand, zoals is te zien op de 'Natura barometer' van de Europese Commissie. Het gemeenschappelijk Europees natuurbeleid strekt zich ook uit tot het beheer en de handhaving van de Europese ecologische hoofdstructuur Natura 2000. Verdergaand EU beleid zou kunnen leiden tot de harmonisering van het nationale beleid en beheer van de lidstaten, tot zelfs een centraal gestuurd integraal beleid en beheer ten aanzien van het landelijk gebied en het landschap. Dergelijke ontwikkelingen bieden kansen voor de natuur. Maar het EU natuurbeleid is ambitieus, sectoraal, centralistisch en juridisch dwingend en dat houdt risico's in.

Voordelen EU natuurbeleid

Een EU natuurbeleid heeft een aantal voordelen:

1. Natuur is deels grensoverschrijdend en vraagt derhalve om een internationale aanpak. Voorbeelden hiervan zijn de trekvogels, de Waddenzee en de grensoverschrijdende rivieren met hun uiterwaarden en stroomgebieden. De Lidstaten voeren hier vaak nog een onderling strijdig beleid. Zo mag er in Frankrijk uitgebreid gejaagd worden op door Nederland zorgvuldig beschermde vogels. In de Gelderse Poort wilde Nederland haar natuurontwikkelingsvisie, gebaseerd op een scheiding van natuur en landbouw, exporteren naar de aangrenzende Duitse deelstaat, dat echter meer gericht was op de bescherming van een geïntegreerd cultuurlandschap (De Jong, 1999). Een Europees natuurbeleid zou tot minder tegenstrijdigheden in dit soort zaken kunnen leiden.
2. Ook de bedreigingen van de natuur zijn grensoverschrijdend en vragen om een Europese aanpak. Bekende voorbeelden zijn transport en landbouw met de daarmee

JOS DEKKER, TITIA VAN LEEUWEN, KRIS VAN KOPPEN, ROB SCHRÖDER

Dr. J.N.M. Dekker, Sectie Natuurwetenschap en Samenleving, Universiteit Utrecht, Padualaan 14, 3584 CH Utrecht, j.n.m.dekker@chem.uu.nl
Drs. T.E.M. van Leeuwen, DG Milieubeheer, Ministerie van VROM.
Dr. ir. C.S.A. van Koppen, Leerstoelgroep Milieubeleid, Wageningen Universiteit
Ir. R.R.G. Schröder, Afdeling Ruimtelijke Ontwikkeling, Provincie Zuid-Holland



gepaard gaande milieuvuiling. En ook de milieuvuiling van andere bronnen stoort zich niet aan landsgrenzen. Die bedreigingen komen ten dele voort uit het EU beleid zelf, zoals het gemeenschappelijk landbouwbeleid en het regionaal beleid (Schouten, 1994).

3. De natuur is intussen overall sterk gefragmenteerd en dat is mede een oorzaak van de achteruitgang. Op Europees niveau is meer samenhang in de aanpak mogelijk. Bijvoorbeeld door de ontwikkeling van een netwerk van natuurgebieden, zoals Natura 2000 en het Pan-Europees Ecologisch Netwerk. Of door een gemeenschappelijke bescherming van landschap en landelijk gebied.

4. Soorten en systemen die hier zeldzaam en bedreigd zijn komen soms in andere landen van Europa algemeen of minder bedreigd voor. Het kan dan efficiënt zijn om die soorten en systemen daar te beschermen en hier onze energie op andere problemen te richten. Zo kan in Nederland met andere ogen gekeken worden naar het verdwijnen van de Wilde hamster (korenwolf) of van heide en hoogveen, omdat deze elders in Europa veel voorkomen.

5. De Europese markt beperkt de mogelijkheden van de afzonderlijke lidstaten om op economisch gebied concurrentievoordelen te bieden. Maar ook met natuur kan gecorreerd worden, zowel door het aanbieden van een aantrekkelijk groen vestigingsklimaat voor bedrijven als het volbouwen van natuur en landschap met bedrijfsterreinen. Europa zou de risico's hiervan kunnen beperken.

6. Elk land heeft zijn eigen tradities en vormen van natuurbescherming. In een Europees kader kan men van elkaar leren en de sterke punten van elk land combineren. Zo zou Nederland kunnen leren van de integratie van natuurbescherming en regionale economie in de Franse regionale natuurparken (Finger-Stich & Ghimire, 1997). Of van de wijze waarop in andere landen ecologische netwerken worden ontwikkeld, vaak volgens heel verschillende principes (Jongman, 1995).

Nederland voortrekker

De voordelen en kansen waren aanvankelijk niet zo duidelijk. Zo heeft Nederland tot voor kort weinig gedaan aan de implementatie van de Vogelrichtlijn van 1981. Daar moest het Europese Hof van Justitie aan te pas komen door te dreigen met forse boetes. Maar Nederland heeft weer wel hard getrokken aan de vaststelling van de Habitatrichtlijn in 1992 (Van den Top & Van der Zouwen, 2000). Die richtlijn sloot overigens goed aan bij het eigen Natuurbeleidsplan van 1990, met name bij het concept van de Ecologische Hoofdstructuur (EHS). Vervolgens heeft Nederland het aanvankelijk weer laten afweten bij de implementatie van de Habitatrichtlijn. Na een inhaalslag doet Nederland het in vergelijking met andere Europese lidstaten goed in de aanwijzing van gebieden voor beide richtlijnen (Van Oostenbrugge *et al.*, 2001).

De vogelbescherming heeft lange tijd vergeefs aandacht gevraagd voor de implementatie van de Vogelrichtlijn. Later hebben ook andere organisaties, zoals Waddvereniging en Das en Boom, er hard aan getrokken om beide richtlijnen geïmplementeerd te krijgen. En de organisaties hebben met de richtlijnen in de hand een beroep gedaan op zowel de Nederlandse rechter als het Europese Hof van Justitie om bepaalde natuurgebieden en soorten te beschermen, zoals de Waddenzee en de Wilde hamster.

Risico's EU natuurbeleid

De andere kant van de medaille vormen de beperkingen en risico's van een EU natuurbeleid:

1. Landschappen, zoals cultuurlandschappen en berggebieden, vallen buiten de richtlijnen. Algemene soorten, uitgezonderd vogels, en algemene en sommige voor Nederland waardevolle ecosystemen vallen eveneens buiten de richtlijnen (Van Tooren *et al.*, 1998; Harrop, 1999). Zij kunnen echter belangrijk zijn voor mensen als onderdeel

van hun directe leefomgeving, en voor de bijzondere soorten als onderdeel van hun milieu.

2. De natuurvisie achter de richtlijnen is klassiek. De natuur waar het om gaat is vaak een product van menselijk handelen, handhaving van dat beheer is daarom een voorwaarde. Natuurbeschermers met een op natuurontwikkeling gerichte visie kunnen daardoor in de problemen komen, zoals in geval van de Friese Waddenzee kust, waar ontkweldering op gespannen voet staat met de Habitatrichtlijn.

3. Het EU natuurbeleid is nog weinig intern afgestemd en geïntegreerd. Het kan voorkomen dat een enkel natuurgebied wordt bedekt met een scala van beschermingsformules, zoals 'Europees diplomagebied', 'biogenetisch reservaat', 'vogelbeschermingsgebied', en recentelijk 'Natura 2000-gebied' (Wolters, 2000). Sommige gebieden vallen ook nog onder VN-verdragen, zoals de Wetlands-Conventionie. Elke formule heeft zijn eigen rechten en plichten. Zo kan in eenzelfde gebied de Vogelrichtlijn de Aalscholver beschermen, die echter een bedreiging kan vormen voor soorten die anderszins beschermd worden (Harrop, 1999).

4. De selectie van beschermde soorten en hun leefgebied is het werk van soortenspecialisten geweest. Dat zorgt af en toe voor verrassingen. Wie in Nederland kende de Zeggekorfslak en wist dat deze een door de Habitatrichtlijn beschermde soort was, voordat Das en Boom er actie mee voerde? Een dergelijke te specialistische selectie kan het publiek vervreemden van het natuurbeleid.

5. De richtlijnen laten weinig ruimte voor nationale interpretatie en een verscheidenheid aan benaderingen (Woldendorp, 2001; Goedhart, 1998; Ledoux et al., 2000). Dat lijkt op het eerste gezicht niet zo, maar het pakt in de praktijk wel zo uit. Weliswaar hebben de lidstaten het initiatief in het aanwijzen van gebieden voor de beide richtlijnen, maar als deze aanwijzing niet voldoet aan de strik-

te criteria van de richtlijnen, volgen sancties en worden de lidstaten alsnog gedwongen via het Hof van Justitie, dat de richtlijnen strikt interpreteert. De centralistische aanpak geldt in eerste instantie voor de aanwijzing van gebieden, maar naar verwachting zal die ook meer en meer gaan gelden bij de regeling van het beheer van de gebieden, zoals Nederland ervaart bij de Westerschelde.

6. In Nederland komt veel natuurbeleid tot stand op lagere bestuurlijke niveaus (provincies) via de ruimtelijke ordening, op vrijwillige basis of via particuliere organisaties. Daarom zijn inspraak en overleg – volgens goed Nederlands gebruik – belangrijk. Nederland dacht dat bescherming van haar natuur met de ruimtelijke ordening (WRO) en de Natuurbeschermingswet (Nbwet) voldoende zou zijn, maar de Europese Commissie dacht daar anders over en heeft Nederland hiervoor in oktober 2000 in gebreke gesteld (Brief van de Commissie over Omzetting in Nederlands recht van Richtlijn 92/43/EEC 'habitats' en van Richtlijn 79/409/EEG 'behoud van de vogelstand', 24-10-2000). Daarom moest Nederland de Nederlandse wetgeving (WRO en Nbwet) aanpassen. De vrijwillige basis wordt deels vervangen door een meer centrale sturing, wat een risico inhoudt voor de maatschappelijke verankering.

7. Voor regionale en lokale bestuurders en zelfs voor terreinbeheerders komt het EU beleid nogal eens uit de lucht vallen (Wolters, 2000). Ook andere landen hebben hier problemen mee en in het Europees Parlement gaan al stemmen op om de richtlijnen aan te passen. De beide richtlijnen leiden tot een sterke juridisering van de natuurbescherming. Natuurorganisaties stappen steeds gemakkelijker naar de rechter met de natuurrichtlijnen in de hand. Ook dit doet afbreuk aan het Nederlandse gebruik van overleg en krijgt weinig begrip van regionale en lokale bestuurders.

8. Het EU natuurbeleid is nog weinig geïntegreerd in ander relevant EU beleid, zoals het gemeenschappelijk land-



bouwbeleid en het regionaal ontwikkelingsbeleid. Zo worden soms met EU geld wegen aangelegd in natuurgebieden die bescherming verdienen volgens de Europese richtlijnen. Er zijn wel allerlei initiatieven voor meer integratie, zoals Agenda 2000, maar ze moeten hun kracht nog laten blijken.

Meer in het algemeen kun je zeggen dat het EU beleid sectoraal is, gericht op bepaalde soorten en habitats. Weinig op de mensen die die natuur mede hebben gevormd, die ervan afhankelijk zijn of er anderszins mee te maken hebben en die verantwoordelijk kunnen zijn voor het beheer ervan. Het is centralistisch en juridisch dwingend en biedt weinig ruimte voor participatie en creativiteit.

De huidige problemen in de lidstaten en in Nederland zijn in ieder geval meer omvattend dan een trage uitvoering ervan of een communicatieprobleem met regionale en lokale bestuurders, beheerders en andere betrokkenen. De problemen hebben wel degelijk te maken met de inhoud van het beleid, de wijze waarop dat tot stand komt en geïmplementeerd wordt.

Kritiek

Een deel van de nadelen is aanleiding geweest tot protesten tegen de implementatie van de beide richtlijnen. Met name de aanwijzing van een groot aantal gebieden in het kader van de Vogelrichtlijn in 1999, afgedwongen door de Europese Commissie, riep veel verzet op van een groot aantal organisaties (zie bijv. Oogst 13(2000)6: 18-19). Zij vrezen dat zij hun bedrijf in de aangewezen gebieden niet meer kunnen ontwikkelen. Daarnaast roept het verzet van organisaties tegen allerlei projecten, met een beroep op soorten die in het kader van de richtlijnen beschermd zijn, weerstanden op bij lokale en regionale bestuurders. Zelfs natuurbeheerders wordt het soms teveel. Ze weten niet meer wat ze met al die aanwijzingen aan moeten vrezen dat de centralistische aanwijzingen en de beroepsproce-

dures een terugslag zullen hebben op het draagvlak voor natuurbescherming (Wolters, 2000).

Veranderende omgeving

Voor het perspectief van het natuurbeleid van de EU en Nederland is een aantal ontwikkelingen van belang. Natuurorganisaties in Nederland hebben lange tijd een weinig invloedrijke positie gehad, vergeleken bijvoorbeeld met de landbouw. Dat leidde tot een strategie van confrontatie en actie. Die positie is aan het eind van de vorige eeuw veranderd. Het draagvlak is gegroeid, de financiële middelen zijn toegenomen en het natuurbeleid van de regering is breder geworden. Er zijn nog steeds veel problemen, maar voor het eerst sinds jaren neemt de oppervlakte beschermde natuur weer toe. Zo'n veranderde positie brengt ook andere verantwoordelijkheden met zich mee. In de strategie van de natuurorganisaties komt dat regelmatig naar voren, een verschuiving van actie naar overleg en samenwerking in het poldermodel. Dat speelt binnen Nederland, maar wat Europa betreft lijkt het of de natuurorganisaties weer in hun oude strategie vervallen. Met een beroep op de Brusselse richtlijnen wordt een sectorale en confronterende strategie gevoerd. Het EU natuurbeleid wordt daarbij opportunistisch gebruikt, zonder rekening te houden met de risico's ervan.

De internationale trend in het denken over natuurbeleid is dat de relaties tussen natuur en mensen moeten worden hersteld en aangehaald. De economie moet natuurvriendelijker worden. Omgekeerd moeten natuurgebieden opengesteld worden voor menselijke activiteiten en moeten relaties gelegd worden met plaatselijke economieën. Participatie van betrokken bevolkingsgroepen wordt steeds belangrijker geacht in het kader van duurzame ontwikkeling. Pleidooien en initiatieven hiervoor vind je in diverse Europese landen, maar ook daarbuiten en met name in derde wereld landen (Adams, 1997; Ghimire &



Pimbert, 1997; Lasserre, 1999; Stolton & Dudley, 1999). Een mooi voorbeeld zijn de Franse regionale natuurparken. In het Nederlandse natuurbeleid vinden we deze internationale trend terug in de slogan van het nieuwe natuurbeleid: natuur voor mensen, mensen voor natuur (Ministerie van LNV, 2000). Dat wil niet zeggen dat mensen nu al overal mogen doen en laten wat ze willen. SBB wil de mensen wel uitdagen om meer door haar natuurgebieden te struinen. Maar Natuurmonumenten ziet dat niet zitten. En LNV moet de slogan nog handen en voeten geven. In de Habitatrichtlijn is wel ruimte voor economische activiteiten. Bestaande activiteiten mogen worden voortgezet. Maar voor nieuwe activiteiten is nauwelijks ruimte. Een andere trend betreft een verschuiving in sturingsopvattingen. In de jaren '90 is de aandacht voor andere sturingsvormen dan directe regulering sterk gegroeid. Er is meer ruimte gekomen voor marktsturing in samenhang met sturing vanuit andere, niet staatsgebonden organisaties en netwerken. (Ministerie van LNV, 1994; Goverde & Nelissen, 2000) Verbreding van het natuurbeleid past daarin, bijvoorbeeld in de vorm van vermarkting van de natuur, een grotere verantwoordelijkheid van de terreinbeherende organisaties en andere particuliere natuurbeheerders, en participatief natuurbeheer (ontwikkelingen in die richting zijn onder meer verkend voor Operatie Boomhut, zie: Van den Top & Timmermans 1999, Kuindersma & Selnes, 1999). Maar deze trend in sturingsopvattingen is nog wel erg in beweging, zoals in Nederland waar de regering haar grip op de sociale voorzieningen, de landbouw en het openbaar vervoer juist weer probeert terug te krijgen. En zowel de regering als de natuurorganisaties zijn nog niet overtuigd van de juistheid van deze trend. LNV houdt graag de regie in handen met de formulering van gedetailleerde natuurdoelen en Natuurmonumenten wil de EHS niet delen. Tenslotte verkeert de Europese landbouw in een crisis die

waarschijnlijk nog nooit zo diep is geweest. Globalisering via de WTO, de uitbreiding van de EU met Oost-Europese landen met een groot landbouwareaal, en de verschillende epidemieën in de veehouderij zetten het gemeenschappelijk landbouwbeleid onder grote druk. Die crisis houdt kansen en risico's in voor de boeren, maar ook voor de natuur. Productiegebieden zullen gaan verschuiven met gevolgen voor landschap en natuur. Er zal meer nadruk gelegd worden op dierenwelzijn, voedselveiligheid, milieu en natuur en plattelandsontwikkeling. Maar al deze goede bedoelingen kunnen niet zonder meer bij elkaar opgeteld worden en kunnen zelfs onderling strijdig zijn, zoals in het geval van voedselveiligheid en dierenwelzijn.

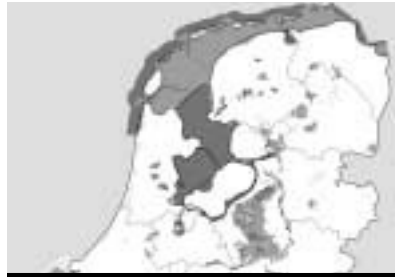
Een kenmerk van deze veranderende omgeving is een breed en meer participatief natuurbeleid, ingebed in andere sectoren.

Verbreding Europees natuurbeleid

Inhakend op de hiervoor genoemde trends zou een verbreding van het EU natuurbeleid de risico's ervan kunnen beperken. Nederlandse overheden en particuliere organisaties kunnen hiertoe het voortouw nemen. Verbreding betekent:

1. Meer aandacht voor de natuur buiten de natuurgebieden, de algemene soorten in het landelijk gebied en de steden ('the wider countryside'). En voor de Europese cultuurlandschappen. Hier zou de EU een stimulerende en coördinerende rol kunnen spelen.

2. In het verlengde hiervan een verdergaande integratie van het natuurbeleid in andere beleidsvelden, met name het gemeenschappelijk landbouwbeleid, regionaal beleid en infrastructuurontwikkeling. Dit staat op zich al hoog op de politieke agenda van de EU, maar moet nog wel handen en voeten krijgen. Positieve ontwikkelingen op dit gebied zijn al gaande zoals een verschuiving in het budget



van het gemeenschappelijk landbouwbeleid naar landbouw-milieu maatregelen.

3. Meer democratisering van het EU natuurbeleid: minder centraal en juridisch, meer overleg en participatie en meer flexibiliteit door bijvoorbeeld meer mogelijkheden voor natuurcompensatie (zie ook Ledoux *et al.*, 2000).

4. Nederland zou daartoe haar sterke punten kunnen inbrengen in het EU beleid. Zoals de ruimte voor overleg en inspraak, integratie in andere beleidsvelden, een rol voor particuliere grondeigenaren, en recent de verbreding van het natuurbeleid.

5. Meer regionale samenwerking. Dat geldt o.a. voor grensoverschrijdende regio's. Nationale grenzen en beleidsregimes kunnen belemmerend werken, zoals bleek in de Gelderse Poort (De Jong, 1999) en bij de Grensmaas. Regionale samenwerking kan perspectieven bieden voor een integraal natuurbeheer en beheer van cultuurlandschappen.

6. Optimaal benutten van de eigen ruimte voor nationaal beleid. Zoals de ruimte voor combinatie van natuur met economische activiteiten, waartoe de Habitatrichtlijn enige ruimte biedt. Dat past in het subsidiariteitsbeginsel. Nederland zou zich sterk kunnen maken voor flexibiliteit in de toepassing van de richtlijnen in het kader van geïntegreerd regionaal beleid.

7. Leren van ervaringen in lidstaten. Bijvoorbeeld de bescherming van waardevolle cultuurlandschappen in landen die daarin hoog scoren zoals Duitsland en Oostenrijk (Van der Weijden & Middelkoop, 1998), het beheer

van de 'wider countryside' in Engeland (Adams, 1997; Moore, 1987) en 'flächendeckend' natuurbeheer in Duitsland (Derckx, 1994).

Conclusie

Met de twee natuurrichtlijnen neemt de EU de bescherming van bijzondere en bedreigde soorten en ecosystemen over van de lidstaten. De bescherming van de meer algemene natuur en van de cultuurlandschappen daarbuiten laat ze over aan de lidstaten, wel ondersteund door natuurvriendelijke mogelijkheden in het landbouw- en plattelandsbeleid.

De vraag is of een ander Europees natuurbeleid mogelijk is. De EU zou meer werk kunnen maken van een veelvormige verbreding van het natuurbeleid. Europa richt zich dan op een brede bescherming van de basiskwaliteiten in het cultuurlandschap en de stedelijke gebieden. Haar rol in de bescherming van bijzondere natuurgebieden, streekeigen cultuurlandschappen en specifieke soorten zou zich kunnen beperken tot het formuleren van doelen en het vragen van garanties aan de lidstaten voor het bereiken daarvan. De wijze van bescherming kan zij dan overlaten aan de lidstaten. Dat schept ruimte voor subsidiariteit, creativiteit en participatie.

Dankwoord

Met dank aan Joost de Jong en Ben Hermans voor hun kritisch commentaar.

Literatuur

Adams, W.M., 1997. Future nature. London. Earthscan.

Derckx, H., 1994. Europa's behoefte aan groene grenzen. De Levende Natuur 95,5: 175-180.

Delbaere, B.C.W. (ed), 1998. Facts & Figures on Europe's biodiversity – state and trends 1998-1999. Tilburg. ECNC.

Finger-Stich, A. & K.B. Ghimire, 1997. Local development and parks in France. In: K.B. Ghimire & M.P. Pimbert (ed), Social change and conservation. London. Earthscan: 158-186.

Ghimire, K.B. & M.P. Pimbert (ed), 1997. Social change and conservation. London. Earthscan.

-
- Goedhart, T., 1998.** Vogel- en Habitatrichtlijn: de juridische meerwaarde in Nederland. *De Levende Natuur* 99,6: 208-211
- Goverde, H.J.M. & N.J.M. Nelissen, 2000.** Milieubeleid in netwerken. In: P.P.J. Driessen & P. Glasbergen (red.), *Milieu, samenleving en beleid*. Den Haag. Elsevier: 119-139.
- Harrop, S.R., 1999.** Conservation regulation: a backward step to biodiversity? *Biodiversity and conservation* 8: 679-707.
- Jong, D.M. de, 1999.** Tussen natuurontwikkeling en Landschaftsschutz. Delft. Eburon.
- Jongman, R., 1995.** Ecological networks in Europe. *Landschap* 95,3: 123-130.
- Kuindersma, W. & T.A. Selnes, 1999.** Natuur in de zelfsturende samenleving. Wageningen. IBN-DLO.
- Lasserre, P., 1999.** Broadening horizons. *UNESCO sources* 109: 4-5.
- Ledoux, L., S. Crooks, A. Jordan, R.K. Turner, 2000.** Implementing EU biodiversity policy: UK experiences. *Land Use Policy* 17: 257-268.
- Ministerie van LNV, 1994.** Sturing op maat. Den Haag. Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij.
- Ministerie van LNV, 2000.** Natuur voor mensen, mensen voor natuur; Nota NBL21. Den Haag. Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij.
- Moore, N.W., 1987.** *The bird of time*. Cambridge. Cambridge UP.
- Oostenbrugge, R. van et al. (eindred.), 2001.** *Samenvatting Natuurbalans 2001*. Bilthoven, RIVM.
- Osieck, E., 1998.** Vogel- en Habitatrichtlijn: hoekstenen van het Europese natuurbeleid. *De Levende Natuur* 99,6: 204-207.
- Schouten, M.G.C., 1994.** De invloed van het EU-beleid op natuurbescherming in de periferie: Ierland. *De Levende Natuur* 95,5:168-171.
- Stolton, S. & N. Dudley (ed), 1999.** *Partnerships for protection*. London. Earthscan.
- Tooren B. van et al., 1998.** Beschermd habitats en soorten in Nederland en Vlaanderen. *De Levende Natuur* 99,6: 212-217.
- Top, M. van den & W. Timmermans, 1999.** *Ecologie inclusieve participatie*. Wageningen. IBN-DLO.
- Top, M. van den & M. van der Zouwen, 2000.** Europees natuurbeleid in Nederland: een pionier die zichzelf in de weg loopt. *Landschap* 17,2: 81-96.
- Weijden, W. van der & N. Middelkoop, 1998.** Heeft Nederland veel of weinig natuurgebied? *Landschap* 15,4: 225-230.
- Woldendorp, H.E., 2001.** Doelstelling, achtergronden en belang van de Habitatrichtlijn. *Limburgs Milieu*, juli 2001: 5-15.
- Wolters, A.R., 2000.** Europa: een realiteit voor natuurbeheerders en regio's. *Vakblad natuurbeheer* 7: 113-116.